

بیروت، دار الكتب العلمیه؛ مفردات الفاظ القرآن، الحسین بن محمد الراغب الاصفهانی (م.٤٢٥ق.)، به کوشش صفوان عدنان دادی، دمشق، دار القلم، ١٤١٢ق؛ المقنعه: شیخ مفید محمد بن محمد بن النعمان (٤١٣-٣٣٦ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٠ق؛ منتهی المطلب فی تحقیق المذهب: حسن بن یوسف حلی (٦٤٨ق.)، چاپ سنگی؛ مهذب الاحکام فی بیان الحال و الحرام: سید عبدالاعلی السبزواری (م.١٤١٤ق.)، قم، مؤسسه المنار، ١٤١٣ق؛ موهاب الجلیل: محمد بن محمد الخطاب الرعینی (م.٩٥٤ق.)، به کوشش زکریا عمیرات، بیروت، دار الكتب العلمیه، ١٤١٦ق؛ موسوعة الامام الخویی: سید ابوالقاسم موسوی خویی (١٣١٧-١٤١٣ق.)، قم، انتشارات احیاء آثار الخویی، ١٤١٨ق؛ النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی: محمد بن حسن الطویسی (٣٨٥-٤٤٠ق.)، بیروت، دار الكتاب العربي، ١٤٠٠ق؛ وسائل الشیعه (تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه): محمد بن الحسن الحر العاملی (١٣٣٢-١١٠٤ق.)، به کوشش عبدالرحیم ریانی شیرازی، بیروت، دار احیاء التراث العربي، ١٤٠٣ق.

سید حسین حسینی

حج پیاده: پیمودن مسیر حج با پای پیاده

حج پیاده، طی کردن راه با پای پیاده به قصد انجام دادن مناسک حج یا عمره است. همچنین در برخی اعمال و عبادات مربوط به حج و حرمین پا برهنه بودن توصیه شده است. در قرآن کریم در آیه ٢٧ سوره حج ۲۲/

بی ت؛ مختلف الشیعه فی احکام الشریعه: حسن بن یوسف حلی (٦٤٨-٦٢٦ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٢ق؛ مدارک الاحکام فی شرح شرائع الاسلام: سید محمد بن علی موسوی عاملی (٩٥٦-١٠٠٠ق.)، قم، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ١٤١٠ق؛ مدارک العروة الوثقی: علی پناه اشتهرادی (١٢٩٦-١٣٨٧ش.)، تهران، اسوه، ١٤١٧ق؛ المراسيم العلویة فی الاحکام النبویه: حمزة بن عبدالعزیز الدبیلی (م.٤٤٨ق.)، به کوشش محسن حسینی امینی، قم، المجمع العالمی لاهل البيت، ١٤١٤ق؛ مسالک الافہام الی تنقیح شرائع الاسلام: زین الدین بن علی، شهید ثانی (٩٦٦-٩٦١ق.)، قم، انتشارات معارف اسلامی، ١٤١٦ق؛ مسائل الامام احمد بن حنبل و اسحاق بن راهویه: اسحاق المرزوی (م.٢٥١ق.)، مدینه، عمادة البحث العلمی، ١٤٢٥ق؛ مستنسک العروة الوثقی: سید محسن حکیم (م.١٣٩٠ق.)، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ١٤٠٤ق؛ مستند الشیعه فی احکام الشریعه: احمد بن محمد مهدی النراقی (١١٨٥-١٢٤٥ق.)، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ١٤١٥ق؛ مستند العروة الوثقی: تقریر ابحاث السید الخویی (١٣١٧-١٤١٣ق.)، سید محمد تقی خویی و مرتضی بروجردی، قم، انتشارات مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی / دارالعلم؛ المعتبر فی شرح المختصر: جعفر بن حسن محقق حلی (٢٦٠-٦٧٦ق.)، قم، انتشارات سید الشهدا، ١٣٦٤ش؛ مغنى المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج: محمد بن احمد الشریینی (م.٩٧٧ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربي، ١٣٧٧ق؛ المغنی: عبدالله بن قدامه (م.٦٢٠ق.)،

کردند.^۶ بر پایه برخی روایات، پیامبر اکرم ﷺ و صحابه نیز مسیر مدینه تا مکه را پیاده طی کردنند.^۷

منابع حدیثی شیعه^۸ و اهل سنت^۹ از سفرهای متعدد حج امام حسن مجتبی علیه السلام (۲۰ تا ۲۵ بار) با پای پیاده و گاه با پای بر هنر حکایت دارند. درباره امام حسین علیه السلام نیز گزارش هایی مشابه وجود دارد.^{۱۰} بنا بر منابع تاریخی و حدیثی امام سجاد علیه السلام هم مسیر میان مکه و مدینه را با پای پیاده (در مدت ۲۰ روز) می پیموده است.^{۱۱} در روایتی از پیامبر ﷺ برتری پیادگان در حج بر سواران، به برتری ماه شب چهارده بستارگان تشییه شده است.^{۱۲} نقل شده که امام صادق علیه السلام برای شماری از اصحاب خود که پیاده عازم مکه بودند، دعا فرمود.^{۱۳} بر پایه روایات

«بَأُتُورَةِ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ»، از حج پیاده «رجالاً» در برابر حج سواره «وَ عَلَى كُلِّ ضَامِرٍ»؛ «سوار بر شترران باریک اندام [چالاک]»، یاد شده است. برخی مفسران تقدیم آن را بر حج سواره، در این آیه، دلیل اهمیت و برتری آن بر حج سواره دانسته اند.^{۱۴} در احادیث نیز به فضیلت حج پیاده تصریح شده است.^{۱۵} در روایات پیاده روی به سوی کعبه، محظوظ ترین عبادت نزد خداوند خوانده شده و پاداشی بزرگ برای حج پیاده ذکر شده است.^{۱۶}

متون حدیثی و تفسیری، از حج پیاده حضرت آدم علیه السلام به صورت مکرر و با اعداد گوناگون (۳۰، ۷۰ و ۱۰۰۰)^{۱۷} و نیز از حج پیاده حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت اسماعیل علیه السلام^{۱۸} گزارش داده اند. بنا بر روایتی از ابن عباس، حواریون عیسی علیه السلام در سفر حجشان، هنگامی که به حرم رسیدند، به احترام آن پیاده روی

۶. اخبار مکه، الازرقی، ج ۲، ص ۱۳۷؛ تاریخ مدینه دمشق، ج ۶۸.

۷. ص

۸. اخبار مکه، الفاکهی، ج ۱، ص ۳۹۲-۳۹۳.

۹. الاماکن، ص ۲۴۴؛ الاستصار، ج ۲، ص ۱۴۱-۱۴۲.

۱۰. اخبار مکه، الفاکهی، ج ۱، ص ۳۹۷-۳۹۷؛ المستدرک علی الصحیحین، ج ۳، ص ۱۶۹؛ السنن البیهقی، ج ۴، ص ۳۳۱.

۱۱. المحسن، ج ۱، ص ۱۷۰؛ اخبار مکه، الفاکهی، ج ۱، ص ۳۹۷.

۱۲. المعجم الكبير، ج ۳، ص ۱۱۵.

۱۳. الارشاد، ج ۲، ص ۱۴۴؛ مناقب، ج ۳، ص ۲۸۰-۲۸۱؛ مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۳۱.

۱۴. اخبار مکه، الفاکهی، ج ۱، ص ۳۹۸.

۱۵. المحسن، ج ۲، ص ۳۵۵؛ وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۰۸.

۱. احکام القرآن، ج ۵، ص ۶۵؛ البرهان، ج ۳، ص ۳۴۹؛ زیده البيان،

۲۲۴ ص

۲. الاستبصار، ج ۲، ص ۱۴۱-۱۴۲؛ الفصیل المهم، ج ۲،

۱۷۶-۱۷۵ ص

۳. من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۲۱۸؛ الخصال، ج ۱، ص ۳۵؛

۴. المحسن، ج ۱، ص ۷۰.

۵. من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۲۲۹؛ عيون اخبار الرضا، ج ۱،

۲۲۰ ص

۶. علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۲۳؛ تفسیر سمرقندی، ج ۲، ص ۴۵۶؛

۷. التبيان، ج ۷، ص ۳۰۹.

پای پیاده، نمایانگر تواضع بند و انقطاع او از مظاهر دنیا دانسته شده است.^۸

در شماری از منابع، فضیلت پابرهنگی در مکان‌های مقدس، همچون حرم مطهر امامان بقیع^۹ از آیه ۱۲ سوره طه ۲۰: «فَأَخْلَعَ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوَّ» استباط شده است.^۹ برهنه‌گی پا از آداب زیارت برخی معمومان^{۱۰} و پیاده روی به سوی مزار آنان، دارای ثواب بسیار^{۱۱} شمرده شده است.

◀ احکام حج با پای پیاده: به نظر مشهور فقیهان امامی، وجود مرکب برای سفر حج (راحله) شرط تحقق استطاعت و وجوب حج است و با فقدان آن، حج واجب نمی‌شود. اما در صورت دارا بودن شرایط وجوب و استطاعت، به جا آوردن حج بدون استفاده از وسیله نقلیه و با پای پیاده مجری و صحیح است.^{۱۲} البته در برتری حج پیاده بر حج سواره، اختلاف وجود دارد که ناشی از وجود روایاتی دال بر برتری هر یک از این دو بر

امام زمان^{۱۳} نیز هر ساله با پای پیاده حج می‌گزارد.^۱ از حج پیاده برخی عالمان هم نمونه‌هایی گزارش شده است.^۲

بر پایه احادیث، برهنه بودن پا هنگام ورود به حرم و نیز در حال طواف، مشمول پاداش است و سیره معصومان نیز چنین بوده است.^۳ بنابر روایتی از پیامبر^{علیه السلام} هفتاد تن از پیامبران الهی در حج گزاری خود به احترام حرم، مسیر ذی طوی تا مکه را با پای برهنه پیموده‌اند.^۴ به نظر برخی روایتگران، از جای پای موجود در مقام ابراهیم^{علیه السلام} نیز بر می‌آید که آن حضرت، هنگام بنای کعبه و قرار گرفتن روی این سنگ، پابرهنه بوده است.^۵

از احادیث بر می‌آید که حکمت پابرهنگی هنگام زیارت، تواضع و خشوع در برابر خداوند است.^۶ حج با پای برهنه از بارزترین نشانه‌های خضوع و تدلیل در پیشگاه خداوند به شمار رفته است.^۷ همچنان که سفر حج، با

۱. الكافي، ج ۱، ص ۳۳۲؛ کمال الدین، ص ۴۷۳-۴۷۲؛ مستدرک الوسائل، ج ۵، ص ۳۳-۳۲.

۲. التجوم الزاهر، ج ۹، ص ۳۲۷؛ مستدرکات اعیان الشیعه، ج ۳، ص ۸۶؛ موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۳، ص ۸۴.

۳. المحسن، ج ۱، ص ۳۶؛ الكافي، ج ۴، ص ۴۱۲، ۳۹۸.

۴. تلخیص الحیر، ج ۷، ص ۲۷۵.

۵. مکه و مدینه تصویری از توسعه و نوسازی، ص ۱۶۲.

۶. الكافي، ج ۴، ص ۳۹۸؛ تهذیب، ج ۵، ص ۹۷.

۷. فقه الحج، ج ۲، ص ۶۶-۶۷.

۸. اخلاق و آداب در حج، ص ۱۱۸؛ جرعيات از صهباي حج، ص ۴۳.

۹. جواهر الكلام، ج ۱۹، ص ۲۸۳؛ جرعيات از صهباي حج، ص ۲۵۸.

۱۰. كامل الزیارات، ص ۲۵۵، ۳۶۳، ۳۹۲؛ تهذیب، ج ۶، ص ۵۴، ۸۶.

۱۱. الانوار الالهیه، ص ۱۳۰.

۱۲. المبسوط فی فقہ الامامیه، ج ۱، ص ۳۰۲؛ المختصر النافع، ص ۷۵-۷۶؛ مدارک الاحکام، ج ۷، ص ۷۹-۸۰.

توانایی تأمین وسیله نقلیه را ندارد، واجب نیست؛ مگر این که - به نظر شافعیان و حنبلیان - فاصله فرد تا مکه کمتر از مسافت قصر (شکسته شدن نماز) یا - به نظر حنفیان - حج گزار از اهالی مکه باشد. دلیل آنان تفسیر استطاعت به زاد (توشہ) و راحله (وسیله نقلیه) در سخن پیامبر اکرم ﷺ است. اما مالکیان^۹ و معدودی از فقهای امامی^{۱۰}، انجام دادن حجۃ الاسلام را با پای پیاده، بر کسی که توانایی راه رفتن داشته باشد، واجب شمرده‌اند؛ هرچند توانایی تهیه وسیله نقلیه را نداشته باشد. برخی مالکیان در این باره به آیه ۲۷ حج/۲۲ استناد کرده‌اند.^{۱۱} (← استطاعت)

در فقه حنفی و حنبلی، به استناد ذکر پیادگان پیش از سوارگان در آیه ۲۷ سوره حج/۲۲ و احادیث^{۱۲}، حج پیاده برتر از حج سواره به شمار رفته است^{۱۳}؛ ولی فقهای شافعی و مالکی، به استناد حج سواره پیامبر ﷺ، حج سواره را برتر از حج پیاده

دیگری است.^۱ برخی فقیهان، در مقام جمع میان این دو دسته روایات، گفته‌اند که حج پیاده، چنانچه موجب ضعف و اخلال به ادائی عبادت نگردد، بهتر از حج سواره است^۲؛ ولی در غیر این صورت یا در صورتی که پیاده‌روی ناشی از بخل و فرار از پرداخت هزینه وسیله نقلیه باشد، حج سواره برتر است.^۳ همچنین برخی، روایات دال بر برتری حج پیاده را بر افضل بودن ادائی مناسک با پای پیاده، پس از رسیدن به مکه، حمل کرده‌اند.^۴ وجوده دیگری نیز در مقام جمع میان این روایات در فقه امامی مطرح شده است.^۵

از منظر فقیهان شافعی^۶، حنفی^۷ و حنبلی^۸ ادائی حجۃ الاسلام با پای پیاده، بر کسی که

۱. نک: تهذیب، ج.۵، ص.۱۱-۱۳.

۲. المقنعه، ص.۴۸۵؛ المبسوط فی فقه الامامیه، ج.۱، ص.۳۰۲.

۳. تذكرة الفقهاء، ج.۷، ص.۹۵-۹۶.

۴. من لا يحضره الفقيه، ج.۲، ص.۲۱۸-۲۱۹؛ منتهي المطلب، ج.۱۰،

ص.۱۱۷-۱۱۶؛ مسائل الايفام، ج.۵، ص.۱۵۱.

۵. شرح فروع الكافي، ج.۵، ص.۳۲۱.

۶. نک: تهذیب، ج.۵، ص.۱۲-۱۳؛ لوماع صاحقرانی، ج.۷،

ص.۱۲۸-۱۲۶.

۷. فتح العزیز، ج.۷، ص.۷-۱۲؛ منسی المحتاج، ج.۱، ص.۴۶۳.

۸. الحاوی الكبير، ج.۴، ص.۱۳.

۹. بداع الصنائع، ج.۲، ص.۱۲۲؛ مawahib al-Jilbil، ج.۳،

ص.۴۵۷-۴۵۸؛ البیان و التحصیل، ج.۴، ص.۱۲.

۱۰. المعتبر، ج.۳، ص.۷۵۲؛ منتهی المطلب، ج.۱۰، ص.۷۷؛ مناسک

حج، ص.۱۰-۱۲.

۱۱. البیان و التحصیل، ج.۴، ص.۱۲.

۱۲. المستدرک على الصحيحین، ج.۱، ص.۴۶۱.

۱۳. المبسوط، سرخسی، ج.۴، ص.۱۳۱؛ کشاف القناع، ج.۲،

ص.۵۷۲-۵۷۳؛ حاشیة رد المحتار، ج.۲، ص.۸۱.

۱۴. الشرح الكبير، ج.۳، ص.۱۷۰؛ کشاف القناع، ج.۲، ص.۴۵۰.

۱۵. الانصاف، ج.۳، ص.۴۰۲-۴۰۳.

است.^۹ شماری از حنفیان بر آنند که رملی که پس از آن رمی دیگران باشد، مستحب است پیاده انجام شود^{۱۰} و برخی فقیهان متأخر حنفی به استناد وجود حالت خشوع، رمی پیاده را مطلقاً برتر شمرده‌اند.^{۱۱} شافعیان، رمی روزهای ۱۱ و ۱۲ ذی‌حجه و مالکیان، رمی روزهای ۱۱-۱۳ ذی‌حجه را به صورت پیاده مستحب دانسته‌اند.^{۱۲}

- همه مناسک حج.

به نظر مالکیان پیاده بودن در تمام مناسک حج، جز وقوف در عرفات و رمی جمره عقبه، مستحب است.^{۱۳}

▪ نذر حج پیاده: از دیدگاه مشهور فقیهان امامی، نذر حج پیاده صحیح و ادائی آن واجب است.^{۱۴} ادای حج توسط نذر کننده، به صورت سواره، با وجود توان بر پیاده روی، به استناد احادیث^{۱۵} نذر را ساقط نکرده و اعاده

٩. تحریر الاحکام، ج، ۲، ص ۱۱؛ مدارک الاحکام، ج، ۸، ص ۱۳؛
جواهر الكلام، ج، ۱۹، ص ۱۱۰.

۱۰. المبسوط، سرخسی، ج، ۴، ص ۲۳؛ البحر الرائق، ج، ۲، ص ۱۲؛
الدر المختار، ج، ۲، ص ۵۷۴.

۱۱. البحر الرائق، ج، ۲، ص ۶۱۳؛ حاشية رد المحتار، ج، ۲، ص ۵۷۴.
۱۲. المدونة الكبیری، ج، ۱، ص ۴۲۳؛ المجموع، ج، ۸، ص ۲۴۲؛

موهاب الجلیل، ج، ۴، ص ۱۷۹-۱۷۸.

۱۳. موهاب الجلیل، ج، ۳، ص ۵۱۶.

۱۴. مرأة العقول، ج، ۱۷، ص ۶۴؛ الروضة البهیهی، ج، ۲، ص ۱۸۲.

۱۵. الاستیصار، ج، ۲، ص ۱۴۹.

دانسته‌اند.^۱ به تصریح شماری از منابع فقهی، اختلاف نظر درباره فضیلت ادای حج پیاده در عمره نیز وجود دارد.^۲

در منابع فقهی، بر پیاده بودن حج گزار هنگام ادای برخی عبادات مربوط به حج و عمره تأکید شده است. این عبادات عبارتند از:

- ورود به مکه^۳؟

- طواف^۴؟

- سعی^۵؟

- رفتن به سوی موافق^۶؟

- هنگام وقوف در مشعر الحرام (برای صروره یعنی کسی که نخستین حج خود را به جا می‌آورد)^۷؟

- هنگام رمی جمرات: به نظر مشهور فقیهان امامی، به استناد احادیث^۸، رمی پیاده مستحب و برتر از رمی به صورت سواره

۱. المجموع، ج، ۷، ص ۹۱؛ موهاب الجلیل، ج، ۳، ص ۵۱۴-۵۱۵؛

۲. حاشیة الدسوقي، ج، ۲، ص ۱۰.

۳. موهاب الجلیل، ج، ۳، ص ۵۱۶.

۴. الوسیله، ص ۱۷۲؛ المجموع، ج، ۸، ص ۶؛ الحاوی الكبير، ج، ۴، ص ۳۰۸.

۵. المجموع، ج، ۸، ص ۱۴، ۲۷؛ کشاف القناع، ج، ۲، ص ۵۶۴.

۶. المبسوط في فقه الإمامیه، ج، ۱، ص ۳۶۱؛ موهاب الجلیل، ج، ۳،

ص ۵۱۶.

۷. موهاب الجلیل، ج، ۳، ص ۵۱۶.

۸. لوازم صاحقرانی، ج، ۸، ص ۴۴۰.

۹. الكافی، ج، ۴، ص ۴۸۶؛ تهذیب، ج، ۵، ص ۲۶۷.

فقیهان امامی، چنانچه این اضطرار از زمان نذر موجود باشد، نذر منعقد نمی‌گردد.^۷ شماری از امامیان انعقاد نذر حج پیاده را منوط به افضل بودن حج پیاده بر حج سواره دانسته‌اند.^۸

به نظر برخی فقیهان حرفی^۹ و مالکی^{۱۰}، پیاده‌روی در حج، با نذر یا قسم واجب می‌شود و در این صورت، اگر حج به شکل سواره ادا شود، باید اعاده گردد و در صورت اعاده نشدن، لازم است حیوانی به عنوان کفاره قربانی شود.

از دیگر موضوعات درباره نذر حج پیاده، تعین نقطه آغاز و پایان پیاده‌روی در ادای این نذر است. پیشتر فقهای امامی^{۱۱} و اهل سنت^{۱۲} به ادلی‌ای چون احادیث و فهم عرفی، نقطه آغاز حرکت در حج پیاده را محل سکونت نذر کننده شمرده و برخی هم آن را محل نذر

۷. تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۳۹۰.
۸. غایة المراد، ج ۳، ص ۴۴۶-۴۴۷؛ عيون الحقائق، ج ۲، ص ۲۶۲.

جواهر الكلام، ج ۳۵، ص ۳۸۳.

۹. البحر الرائق، ج ۳، ص ۱۳۲-۱۳۳؛ حاشیة رد المحتار، ج ۲، ص ۵۰۷.

۱۰. المدونة الكبرى، ج ۱، ص ۴۶۵-۴۶۶؛ رسالہ ابن ابی زید، ص ۴۳۳؛ التمر الداني، ص ۴۳۳.

۱۱. قواعد الاحکام، ج ۳، ص ۲۸۷؛ کشف اللثام، ج ۹، ص ۱۶۵؛ الروضة البهیة، ج ۲، ص ۱۸۱.

۱۲. المبسوط، سرخسی، ج ۴، ص ۱۳۱؛ مختصر المزنی، ص ۲۹۷؛ مواهب الجلیل، ج ۴، ص ۵۱۲.

حج را، در صورت معین نشدن سال حج در نذر، واجب می‌سازد. در این حج، لازم است مسافتی که در حج اول سواره طی شده، پیاده پیموده شود.^۱ برخی امامیان بر آنند که در اعاده حج باید همه مسیر (چه مسافتی که در حج نخست پیاده طی شده و چه مسافتی که سواره طی شده) با پای پیاده پیموده شود.^۲ به نظر بیشتر امامیان، در فرض ناتوانی حج گزار از پیاده‌روی و پیمودن مسیر به صورت سواره در بخشی از راه، کفاره‌ای بر عهده او نخواهد بود^۳ و معدودی از آنان، در چنین صورتی، پرداخت کفاره را واجب دانسته‌اند.^۴ همچنین ناتوانی از حج پیاده به سبب وجود موانع، وجوب آن را ساقط می‌کند.^۵ به تصریح برخی فقهان امامی در غیر موارد اضطرار، سوار شدن بر کشتی، در مقام ادای نذر حج پیاده، جایز نیست و در فرض اضطرار نیز لازم است حج گزار در کشتی بایستد^۶؛ به نظر برخی

۱. المتنی، ص ۴۴۱؛ السرائی، ج ۳، ص ۵۶۵؛ جواهر الكلام، ج ۳۵، ص ۳۸۴.

۲. المختصر النافع، ص ۷۶؛ مختلف الشیعه، ج ۴، ص ۳۷۹؛ جواهر الكلام، ج ۳۵، ص ۳۸۵.

۳. المقنع، ص ۴۴۱؛ السرائی، ج ۳، ص ۵۶۵.

۴. المبسوط فی فقہ الامامیه، ج ۱، ص ۳۰۲؛ وسائل الشیعه، ج ۲۳، ص ۳۲۲.

۵. العروة الوثقی، ج ۴، ص ۵۲۷؛ تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۳۹۰.

۶. العروة الوثقی، ج ۴، ص ۵۲۷.

◀ حج و زیارت با پای برخنه: بسیاری از فقهای امامی نذر حج با پای برخنه را، به شرط توانایی و ضرر نداشتن، صحیح شمرده و آن را منعقد می‌دانند.^{۱۰} به تصریح بسیاری از آنان وصیت به چنین حجی نیز نافذ است.^{۱۱} ولی معمودی از آنان، به استناد حدیثی که در آن پیامبر ﷺ زنی را که نذر کرده بود با پای برخنه عازم مکه شود، به سوار شدن بر مرکب امر فرمود، این نذر را نامشروع دانسته و بر آنند که چنین نذری منعقد نمی‌شود.^{۱۲}

به نظر برخی فقهای اهل سنت، التزام به نذر حج با پای برخنه، ضروری نیست و نذر کننده می‌شود که تواند با کفشه مسیر حج را بپیماید.^{۱۳}

در منابع حدیثی و فقهی برخنه بودن پا در برخی از مقدمات یا واجبات حج و عمره مستحب شمرده شده است؛ از جمله:

۱. ورود به حرم: فقیهان امامی برهنگی پا، هنگام وارد شدن به حرم را مستحب دانسته‌اند؛ از جمله مستندات آنان در این باره، روایت ایان بن تغلب است که طبق آن، امام صادق علیه السلام

دانسته‌اند.^{۱۴} شماری از امامیان^{۱۵} و اهل سنت^{۱۶} آغاز و جوب پیاده روی را زمان احرام تعیین کرده‌اند. در این باره اقوال دیگری نیز مطرح شده است.^{۱۷} درباره پایان موضع پیاده روی نیز اقوال مختلفی ذکر شده است؛ از جمله: طواف اضافه^{۱۸}، طواف نساء^{۱۹} و رمی جمرات.^{۲۰} البته به تصریح برخی فقیهان، موضوع ابتدا و انتهای مسیر پیاده روی در حج نذری، هنگامی مطرح می‌شود که نذر کننده در نذر خود این دو مکان را مشخص نکرده باشد.^{۲۱} گفتنی است بر پایه فقه امامی، نذر پیاده روی به سوی مسجدالنبی و حرم امامان علیهم السلام^{۲۲} و نیز برای ادائی مناسک عمره هم الزام آور است.^{۲۳}

۱. مختلف الشیعه، ج ۸، ص ۱۸۹-۱۹۰؛ مجتمع الفائدة والبرهان، ج ۶، ص ۱۲۲؛ عيون الحقائق، ج ۲، ص ۲۶۲.

۲. مدارک الاحکام، ج ۷، ص ۱۰۳؛ جواهر الكلام، ج ۳۵، ص ۳۸۳؛

البروة الوقف، ج ۴، ص ۵۲۶.

۳. فتح الباری، ج ۱۱، ص ۵۱۱؛ نیل الاوطار، ج ۹، ص ۱۴۸؛ الکافی

فی فقہ اهلالمدینه، ص ۲۰۱.

۴. نک: مصباح الهدی، ج ۱۱، ص ۳۷۶؛ کتاب الحج، ج ۱، ص ۴۱۹-

۴۲؛ فقه الصادق، ج ۹، ص ۳۲۶.

۵. الکافی فی فقہ اهلالمدینه، ص ۲۰۱.

۶. الدروس الشرعیه، ج ۱، ص ۳۹۸؛ غایة المرام، ج ۱، ص ۳۹۸.

۷. الروضۃ البهیه، ج ۷، ص ۱۸۱؛ مدارک الاحکام، ج ۷، ص ۱۰۳؛

جواهر الكلام، ج ۲۵، ص ۳۸۶.

۸. تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۳۹۰؛ معتمد العروفة الوقفی، ج ۱،

ص ۲۲۳.

۹. الجامع للشرعی، ص ۴۴۹؛ جامع المسائل، ج ۲، ص ۱۹۶.

۱۰. الجامع للشرعی، ص ۴۲۵-۴۲۴؛ تحریر الاحکام، ج ۴، ص ۳۵۶.

۱۰. ذخیرۃ المعاد، ج ۱، ص ۵۶۶؛ البروة الوقفی، ج ۴، ص ۵۲۴-۵۲۵.

۱۱. العروفة الوقفی، ج ۴، ص ۵۸۸؛ مصباح الهدی، ج ۱۱، ص ۳۵۱-۳۵۲؛ برایین الحج للفقهاء، والحجج، ج ۲، ص ۱۹۴-۱۹۵.

۱۲. الدروس الشرعیه، ج ۱، ص ۳۱۷؛ الرسائل العشر، ص ۱۹۶.

۱۳. مغنى المحتاج، ج ۴، ص ۳۶۴؛ حواشی الشروحی، ج ۱۰، ص ۸۹.

شافعی^{۱۰}، و حنبلی^{۱۱}، به استناد احادیث^{۱۲}، بر آنند که ورود به کعبه با پای بر亨ه مستحب است. برخی از فقیهان امامی این استحباب را به مردان اختصاص داده^{۱۳} و برخی دیگر، بر استحباب پا بر亨گی در خصوص صروره، تأکید کردند.^{۱۴}

۵. طواف: به نظر فقهای امامی^{۱۵} و شافعی^{۱۶} طواف با پای بر亨ه مستحب است.

۶. وقوف در مشعرالحرام: فقهای امامی، با استناد به احادیث^{۱۷}، وقوف به مشعرالحرام با پای بر亨ه را برای صروره مستحب دانسته‌اند.^{۱۸} برخی فقها این استحباب را برای غیر صروره نیز قائلند.^{۱۹} شیخ مفید این استحباب را به

هنگام ورود به حرم کفش‌های خود را درآورد و بر亨ه بودن پا را در این وضع، مشمول پاداشی فراوان دانست. روایتی مشابه از سیره امام باقر^{۲۰} هم نقل شده است.^۱

۲. ورود به مکه: به نظر فقهای امامی^{۲۱} و بسیاری از شافعیان^{۲۲}، مستحب است حج گرار، هنگام ورود به مکه، پابر亨ه باشد. برخی امامیان، مستند این حکم را روایاتی^{۲۳} دانسته‌اند که بر ورود به مکه، همراه با تواضع، تأکید کردند.^{۲۴}

۳. ورود به مسجدالحرام: امامیان، به استناد احادیث^{۲۵}، بر آنند که مستحب است احرام گزار با پای بر亨ه به مسجدالحرام وارد شود.^{۲۶}

۴. ورود به کعبه: فقهای امامی^{۲۷}، حنفی^{۲۸}،

۱۰. التنبیه، ج ۱، ص ۷۹؛ المجموع، ج ۸، ص ۲۶۹.

۱۱. مطالب اولی النہی، ج ۲، ص ۴۳۹؛ المحرر فی الفقه، ج ۱، ص ۲۴۸.

۱۲. الکافی، کلینی، ج ۴، ص ۵۲۸؛ تهذیب، ج ۵، ص ۴۷۶؛ تلخیص الحبیر، ج ۷، ص ۲۷۵.

۱۳. احکام النساء، ص ۳۳.

۱۴. قواعد الاحکام، ج ۱، ص ۴۴۹؛ ریاض المسائل، ج ۷، ص ۱۴۵–۱۴۶.

۱۵. المهدب، ج ۱، ص ۲۲۳؛ السرائر، ج ۱، ص ۵۷۰؛ دلیل الناسک، ص ۲۶۴.

۱۶. مفni المحتاج، ج ۱، ص ۴۸۷؛ حواشی الشروانی، ج ۱۰، ص ۸۹.

۱۷. الکافی، کلینی، ج ۴، ص ۴۶۸–۴۶۹؛ من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۴۵.

۱۸. تذكرة الفقهاء، ج ۸، ص ۲۰۱–۲۰۲؛ جامع المقاصد، ج ۳، ص ۲۲۷–۲۲۸.

۱۹. جامع المدارک، ج ۲، ص ۵۴۴؛ مستند الشیعه، ج ۱۳، ص ۸۴.

۱. الکافی، کلینی، ج ۴، ص ۳۹۸؛ تهذیب، ج ۵، ص ۹۷؛ تذكرة الفقهاء، ج ۸، ص ۷۹.

۲. المبسوط فی فقه الامامیه، ج ۱، ص ۳۵۵؛ الوسیله، ص ۱۷۲؛ تحریر الاحکام، ج ۱، ص ۵۷۹.

۳. فتح العزیز، ج ۷، ص ۳۷۵–۳۷۶؛ المجموع، ج ۸، ص ۶۶ مفni المحتاج، ج ۱، ص ۴۸۳.

۴. الکافی، کلینی، ج ۴، ص ۴۰۱.

۵. جواهر الكلام، ج ۱۹، ص ۴۸۳؛ جامع المدارک، ج ۲، ص ۴۹۱.

۶. الکافی، کلینی، ج ۴، ص ۴۰۱؛ من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۴۰۴؛ تهذیب، ج ۵، ص ۱۶۷.

۷. النہی، ص ۴۳۵؛ تحریر الاحکام، ج ۱، ص ۵۸۵–۵۸۶؛ الدروس الشرعیه، ج ۱، ص ۳۱۹.

۸. المقنع ص ۲۹۰؛ المهدب ج ۱، ص ۳۶۳؛ السرائر، ج ۱، ص ۱۴۶؛ جواهر الكلام، ج ۲۰، ص ۴۵۱–۴۵۲.

۹. درر الحكم، ج ۱، ص ۳۳۲؛ تبیین الحقائق، ج ۲، ص ۳۷؛ الفتاوى الهندیه، ج ۱، ص ۲۲۵.

مردان اختصاص داده است.^۱

افزون بر موارد یاد شده، پایه هنر بودن هنگام به جا آوردن برخی عبادات، از جمله هنگام خارج شدن برای نماز عید فطر، نماز عید قربان و نیز نماز جمعه، مستحب به شمار رفته است.^۲

◀ منابع

- احکام القرآن: احمد بن علی الجصاخ (م. ۳۷۰ق.)، به کوشش قمحاوی، بیروت، دار احیاء التراث العربي، ۵: ۱۴۰۵ق؛ احکام النساء: شیخ مفید محمد بن محمد بن النعمان (۳۳۶-۴۱۳ق.)، تحقیق مهدی نجف، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق؛ اخبار مکة فی قدیم الدهر و حدیثه: محمد بن اسحاق الفاکهی (م. ۲۷۵ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴ق؛ اخبار مکة و ما جاء فیها من الآثار: محمد بن عبدالله الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش رشدی الصالح ملحس، مکه، دار الثقافه، ۱۴۱۵ق؛ اخلاق و آداب در حج و زیارت: محمد تقی رهبر، تهران، مشعر، ۱۳۸۳ش؛ الارشاد فی معرفة حجج الله على العباد: شیخ مفید محمد بن محمد بن النعمان (۴۱۳-۳۳۶ق.)، تحقیق مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ق؛ الاستبصار فيما اختلف من الاخبار: محمد بن حسن الطوسي (م. ۳۸۵-۴۶۰ق.)، به کوشش سید حسن موسوی الخرسان، تهران، دار الكتب الشریعیة علی مذہب شرح کنز الدقائق: عثمان بن علی الزیعلی (م. ۷۴۳ق.)، القاهره، دار الكتب الاسلامی، ۱۹۶۳م؛ تبیین الحقائق ۱۳۱۳ق؛ تحریر الاحکام الشریعیة علی مذہب

۱. احکام النساء، ص. ۳۳.

۲. دعائم الاسلام، ج. ۱، ص. ۱۸۲؛ منتهی المطلب، ج. ۴، ص. ۴۴.

التنویر الابصار في فقه مذهب الامام ابى حنيفة النعمان، محمد امين بن عابدين (م.١٢٥٢ق.)، بيروت، دار الفكر، ١٤١٥ق؛ **الحاوى الكبير فى فقه مذهب الامام الشافعى**: على بن محمد الماوردى (م.٤٥٠ق.)، بيروت، دار الفكر، بى تا؛ **حواشى العلامتين عبدالحميد الشروانى و احمد بن قاسم العبادى على تحفه المنهاج بشرح المنهاج ابن حجر الهيثمى**: الشروانى (م.١٣٠١ق.) و العبادى (م.٩٩٤ق.)، بيروت، دار احياء التراث العربى، بى تا؛ **الخصال المحموده و المذمومه**: محمد بن على بن بابويه (شيخ صدوق) (٣٨١-٣١١ق.)، به كوشش على اكبر غفارى، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٠ق؛ **الدر المختار**: علاء الدين محمد بن على الحصکى (م.١٠٨٠ق.)، بيروت، دار الفكر، ١٤١٥ق؛ درر الحكم شرح غور الاحکام؛ ملا خسرو محمد بن فرامرز (م.٨٨٥ق.)، دار الاحياء الكتب العربية؛ **الدورس الشرعية فى فقه الامامى**: محمد بن مكى (م.٧٨٦ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٢ق؛ دعائى الاسلام و ذكر الحال و الحرام و القضايا و الاحکام؛ نعمان بن محمد المغرسى (م.٣٦٣ق.)، تحقيق أصف بن على اصغر فيضي، قاهره، دار المعارف، ١٣٨٣ق؛ **دلیل الناسک**: السيد محسن الطباطبائى، به كوشش السيد محمد القاضى، نجف، دار الحكمه، ١٤١٦ق؛ **ذخيرة المعاد**: محمد باقر سبزوارى (م.١٠٩٠ق.)، انتشارات رساله ابن ابي زيد: القيروانى (م.٣٨٩ق.)، به كوشش صالح عبدالسميع، بيروت، المكتبه الثقافية، الرسائل العشر؛ احمد بن محمد بن فهد الحلی (٧٥٧-٨٤١ق.)، به كوشش سید مهدی رجایی، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله العظمى

الاماميه: حسن بن يوسف حلی (٧٢٦-٦٤٨ق.)، به كوشش ابراهيم بهادرى، قم، انتشارات مؤنسسه امام صادق، ١٤٢٠ق؛ **تحرير الوسيلة**: سيد روح الله خمينى (م.١٣٦٨ق.)، نجف، دار الكتب العلميه، ١٣٩٠ق؛ **تذكرة الفقهاء**: حسن بن يوسف حلی (٧٢٦-٦٤٨ق.)، قم، مؤنسسه آل البيت لاحياء التراث، ١٤٢٣-١٤١٤ق؛ **تفسیر سمرقندی** (بحرالعلوم): محمد بن احمد السمرقندی (م.٣٧٥ق.)، به كوشش محمود مطرجي، بيروت، دار الفكر؛ **تلخيص الحبير فى تخريج احاديث الرافعى الكبیر**: ابن حجر العسقلاني، بيروت، دار الفكر، بى تا؛ **التنبیه فى الفقه الشافعی**: ابى اسحاق فیروزآبادی (م.٤٧٦ق.)، به كوشش احمد حیدر، بيروت، عالم الكتب، ١٤٠٣ق؛ **الثمر الدانى على رسالة القیروانی**: صالح بن عبدالله الأبى الازھرى (م.١٣٣٠ق.)، بيروت، مكتبة الشفافيه، بى تا؛ **جامع المدارك فى شرح المختصر النافع**: سيد احمد الخوانساري (م.١٤٠٥ق.)، به كوشش غفارى، تهران، مكتبة الصدق، ١٤٠٥ق؛ **جامع المسائل**: محمد تقى بهجت، قم، شفق، ١٤٢٦ق؛ **جامع المقاصد فى شرح القواعد**: على بن حسين الكرکى (م.٩٤٠ق.)، انتشارات مؤنسسه آل البيت لاحياء التراث، ١٤١١ق؛ **الجامع للشراائع**: يحيى بن سعيد حلی (٦٠١-٩٤٠ق.)، قم، مؤنسسه سيدالشهداء، ١٤٠٥ق؛ **جريدة اى از صهباي حج**: جوادى آملى، تهران، مشعر، ١٣٨٦ ش؛ **جوواهر الكلام فى شرح شرائع الاسلام**: محمد حسين نجفى (م.١٢٦٦ق.)، بيروت، دار احياء التراث العربى، بى تا؛ **حاشية الدسوقي**: محمد بن احمد الدسوقي (م.١٣٣٠ق.)، احياء الكتب العربية؛ **حاشية رد المحتار على الدر المختار**: شرح

قم، ١٤١٤ - ١٤٢١ق؛ **الفتاوى الهندية** في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان: گروهی از علماء زیر نظر نظام الدين بلخی، بيروت، دار الفکر، ١٣١٠ق؛ **فتح الباري** شرح صحيح الإمام أبي عبدالله محمد بن اسماعيل البخاري: ابن حجر العسقلاني (٧٧٣-٨٥٢ق.)، شرح عبدالعزيز بن عبدالله بن باز، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقي و محب الدين خطيب، بيروت، دار المعرفة، بى تا؛ **فتح العزيز**: عبدالكريم بن محمد رافع فزويني (٦٢٣م-٩٦٤ق.)، دار الفكر، الفصول المهمة في تأليف الإمام: سید عبدالحسين شرف الدين (م. ١٣٧٦ق.)، تهران، بعثت: فقه الحج بحوث استدلاليه في الحج: لطف الله صافی گلپایگانی، قم، مؤسسه سیدة المعصومة، ١٤٢٣ق؛ **فقه الصادق عليه السلام**: سید محمد صادق حسینی روحانی، قم، دار الكتاب، ١٤١٣ق؛ **قواعد الأحكام في معرفة الحلال والحرام**: حسن بن يوسف حلی (٦٤٨-٤٦٣ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٣ق؛ الكافي في فقه أهل المدينه: يوسف بن عبدالله بن عبد البر (٣٦٨-٤٦٣ق.)، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤٠٧ق؛ **الكافی**: محمد بن قدامه، (٦٢٠م-١٣٧٦ق.)، بيروت، دار الكتب العلميه، ١٤١٤ق؛ **الكافی فی فقه اہل المدینہ**: یوسف یونس، به یونس، ١٤١٧ق؛ **كتاب الحج**: سید محمود یعقوب کلینی (م. ٣٢٩ق.)، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دار الكتب الاسلامیه، ١٣٧٥ش؛ **کامل الزیارات**: جعفر بن محمد بن قولویه (م. ٣٦٧ق.)، به کوشش القیومی، قم، نشر الفقاھه، ١٤١٧ق؛ **كتاب الحج**: سید محمود حسینی شاهروodi، نجف، مطبعة القضاe، ١٣٨٢ش؛ **کشاف القناع عن متن الانقناع**: منصور بن یونس البھوتی (م. ٥٢٠ق.)، به کوشش محمد حسن محمد اسماعیل شافعی،

مرعشی نجفی، ١٤٠٩ق؛ **الروضۃ البھیۃ** في شرح اللمعة الدمشقیه: زین الدین بن علی، شهید ثانی (٩٦٦-٩١١ق.)، تحقيق سید محمد کلانتر، قم، مکتبة داوری، ١٤١٠ق؛ **ریاض المسائل** في بيان احكام الشرع بالدلائل: سید علی طباطبائی (م. ١٢٣١ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٢ق؛ **السرائر الحاوی** لتحریر الفتاوی: محمد بن احمد بن ادریس (م. ٩٥٨ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١١ق؛ **السنن الکبیری**: احمد بن الحسین البیهقی (٣٨٤-٤٥٨ق.)، بيروت، دار الفکر، ١٤١٦ق؛ **الشرح الکبیر**: عبدالرحمن بن قدامه (٩٦٢م-٦٤٢ق.)، بيروت، دار الكتب العلميه؛ **شرح فروع الكافی**: محمد هادی بن محمد صالح مازندرانی (م. ١١٢٠ق.)، به کوشش محمد جواد محمودی و محمد حسین درایتی، قم؛ انتشارات دارالحدیث، ١٤٢٩ق؛ **العروة الوثقی**: سید محمد کاظم طباطبائی بزدی (١٢٤٧-١٣٣٧ق.)، بيروت، مؤسسة الاعلمی، ١٤٠٩ق؛ **علل الشرائع والاحکام**: محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق) (٣٨١-٣١١ق.)، به کوشش سید محمد صادق بحرالعلوم، نجف، مکتبة الحیدریه، ١٣٨٥ق؛ **عيون اخبار الرضا**: محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق) (٣١١-٣٨١ق.)، تحقیق حسین اعلمی، بيروت، مؤسسة الاعلمی، ١٤٠٤ق؛ **عيون الحقائق** الناظره: حسین آل عصفور (م. ١٢١٦ق.)، قم؛ **النشر الاسلامی**، ١٤١٠ق؛ **غاية المرام و حجۃ الخصام**: هاشم بن سلیمان البحرانی (م. ١١٠٧ق.)، به کوشش عاشور؛ **غاية المراد** في شرح نکت الارشاد، محمد بن مکی (م. ٧٣٤-٧٨٦ق.)، تحقیق گروهی از محققان، قم؛ انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه

شرائع الاسلام: سید محمد بن علی موسوی عاملی (٩٥٦-١٠٩ق.)، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ١٤١٠ق؛ المدونة الکبیری: روایت سحنون بن سعید التنوخی عن عبدالرحمن بن قاسم عن ابی عبدالله مالک بن انس، قاهره، دار السعاده، بی تا، مرآۃ العقول فی شرح اخبار آل الرسول: محمد باقر المجلسی (١١١٠-١١١٣ق.)، به کوشش سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، دار الكتب الاسلامیه، ١٣٦٣ش؛ مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام: زین الدین بن علی، شهید ثانی (٩١١-٩٦٦ق.)، قم، انتشارات معارف اسلامی، ١٤١٦ق؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل: حسین نوری الطبرسی (١٢٥٤-١٢٥٤ق.)، به کوشش مرعشلی، بیروت، دار المعرفه، ١٤٠٨ق؛ المستدرک علی الصحيحین: محمد بن عبدالله الحکام النیسابوری (٤٠٥م.ق.)، به کوشش مرعشلی، بیروت، دار المعرفه، ١٤٠٦ق؛ مستدرکات اعیان الشیعه: سید حسن امین، بیروت، دار التعارف، ١٤٠٨ق؛ مستند الشیعه في احکام الشریعه: احمد بن محمد بن مهدی التراقی (١١٨٥-١٢٤٥ق.)، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ١٤١٥ق؛ مصباح الھدی في شرح العروفة الوثقی: محمد تقی آملی (م.١٣٩١ق.)، تهران، انتشارات فردوسی، ١٣٨٠ق؛ مطالب أولی النھی: مصطفی الرحیبانی (م.١٢٤٣ق.)، دمشق، المکتب الاسلامی، ١٩٦م؛ المعتبر فی شرح المختصر: جعفر بن حسن محقق حلی (٦٠٢-٦٧٦ق.)، قم، انتشارات سید الشھداء، ١٣٦٤ش؛ معتمد العروفة الوثقی: محاضرات الخویی (١٣١٧-١٤١٣ق.)، به کوشش رضا خلخالی، قم، انتشارات مدرسہ دارالعلم، ١٤٠٤ق؛ المعجم

بیروت، دار الكتب العلمیه، ١٤١٨ق؛ کشف اللشام: محمد بن الحسن الفاضل الهندی (١١٣٧م.ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٦ق؛ کمال الدین و تمام النعمه: محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق) (٣٨١-٣١١ق.)، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤٠٥ق؛ لوامع صاحبقرانی: محمد تقی المجلسی، قم، اسماعیلیان، ١٤١٤ق؛ المبسوط فی فقه الامامیه: محمد بن حسن الطوسي (٤٦٠-٣٨٥ق.)، به کوشش محمد دباقر بهبودی و سید محمد تقی کشفی، تهران، مکتبة المرتضویه، ١٣٥١ش؛ المبسوط: محمد بن احمد السرخسی (٤٨٣م.ق.)، بیروت، دار المعرفه، ١٤٠٦ق؛ مجتمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان: مقدس اردبیلی احمد بن محمد (م.٩٩٣ق.)، به کوشش مجتبی عراقی و حسین یزدی و علی پناه اشتھاردی (١٢٩٦-١٣٨٧ش)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤٠٣ق؛ المجموع شرح المهدی: یحیی بن شرف النوی (٦٣١-٦٧٦ق.)، بیروت، دار الفكر؛ المحاسن: احمد بن محمد بن خالد البرقی (م.٢٧٤ق.)، به کوشش سید جلال الدین محدث ارمومی، تهران، دار الكتب الاسلامیه، ١٣٢٦ش؛ المحرر فی الفقه: عبدالسلام بن عبدالله (م.٤٠٤ق.)، الرياض، مکتبة المعرفه، ١٤٠٤ق؛ مختصر المزنی: اسماعیل بن یحیی المزنی (م.٢٦٣ق.)، بیروت، دار المعرفه، بی تا؛ المختصر النافع فی فقه الامامیه (النافع فی مختصر الشرائع): جعفر بن حسن محقق حلی (٦٠٢-٦٧٦ق.)، تهران، بنیاد بعثت، ١٤١٠ق؛ مختلف الشیعه فی احکام الشریعه: حسن بن یوسف حلی (٦٤٨-٦٢٦ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ١٤١٢ق؛ مدارک الاحکام فی شرح

الثقافة والارشاد القومي؛ النهاية في مجرد الفقه و
الفتاوى: محمد بن حسن الطوسي (٣٨٥-٤٦٠ق.)، به كوشش حمدي عبدالمجيد السلفي،
بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٤٠٠ق؛
نيل الاوطار: شرح منتقى الاخبار من الحاديث
سيد الاخيار، محمد بن على الشوكاني (١٢٥٥م.)، بيروت، دار الجليل، ١٩٧٣م؛
الهدايه (في الاصول والفروع): محمد بن على بن
بابويه (شيخ صدوق) (٣٨١-٣١١ق.)، قم،
انتشارات مؤسسة الامام الهداء، ١٤١٨ق؛ وسائل
الشيعه (تفصيل وسائل الشيعة الى تحصيل
وسائل الشيعه): محمد بن الحسن الحر العاملي
(١٠٣٣-١١٠٤ق.)، به كوشش عبدالرحيم ريانی
شيرازی، بيروت، دار احياء التراث العربي،
١٤٠٣ق؛ الوسيلة الى نيل الفضيله: محمد بن
علي بن حمزه (م. ٥٦٠ق.)، به كوشش الحسون،
قم، مكتبة التجفی، ١٤٠٨ق.

حمیدرضا خراسانی

حج تَسْكُع: از انواع حج، به معنای حج بدون

توشه راه یا مرکب یا حج با مشقت

واژه «تسکع» از ریشه «س- ک- ع» به
معنای بیراهه رفت و متخت و سرگشته شدن
است.^۱ در اصطلاح فقه امامی، حج تسکع به
معنای حج همراه با سختی و مشقت^۲ و به تعییر

۱. العین، ج، ١٩٣ص؛ الصحاح، ج، ٣١٢٣ص؛ لسان العرب، ج، ٨

ص، ١٥٩. «تسکع».

۲. ارشاد الاذهان، ج، ١، ص، ١١٣؛ مجمع الفائدة و البرهان، ج، ٦
ص، ٢٥. مسالك الافهام، ج، ٢، ص، ١٢٢.

الکبیر: سلیمان بن احمد الطبرانی (٢٦٠-٣٦٠ق.)، به كوشش حمدي عبدالمجيد السلفي،
المحتاج الى معرفة معانی الفاظ المنهاج: محمد
بن احمد الشربینی (م. ٩٧٧ق.)، بيروت، دار احياء
التراث العربي، ١٣٧٧ق؛ المقنع: محمد بن على
بن بابويه (شيخ صدوق) (٣٨١-٣١١ق.)، قم،
انتشارات مؤسسه الامام الهداء، ١٤١٥ق؛
المقنعه: شیخ مفید محمد بن محمد بن النعمان
(٣٣٦-١٤١ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی،
١٤١٠ق؛ مکه و مدینه تصویری از توسعه و
نوسازی: عبیدالله محمد امین کردی، ترجمه
صابری، مشهد، ١٣٨٢ش؛ مکه و مدینه تصویری
از توسعه و نوسازی: عبیدالله محمد امین کردی،
تهران، مشعر، ١٣٨٠ش؛ من لا يحضره الفقيه:
محمد بن على بن بابويه (شيخ صدوق) (٣١١-٣٨١ق.)،
تحقيق و تصحیح على اکبر غفاری، قم،
دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ١٤٠٤ق؛
مناسک حج: محمد اسحاق الفیاض، قم، عزیزی،
١٤١٨ق؛ مناقب آل ابی طالب: ابن شهر آشوب
(م. ٥٨٨ق.)، به كوشش گروهی از استادی نجف،
نجف، المکتبه الحیدریه، ١٣٧٦ق؛ منتهی
المطلب فی تحقيق المذهب: حسن بن یوسف
حلی (٦٤٨-٧٢٦ق.)، مشهد، انتشارات بنیاد
پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی،
١٤١٤ق؛ المذهب: عبدالعزیز بن نحریر البراج
(م. ٤٨١ق.)، قم، دفتر انتشارات اسلامی،
١٤٠٦ق؛ مواهب الجلیل: محمد بن محمد
الحطاب الرعینی (م. ٩٥٤ق.)، به كوشش زکریا
عمرات، بيروت، دار الكتب العلمیه، ١٤١٦ق؛
موسوعه طبقات الفقهاء: جعفر سجحانی، قم،
مؤسسه امام صادق، ١٤١٨ق؛ النجوم الظاهرة:
ابن تغیری بردى الاتابکی (م. ٨٧٤ق.)، مصر، وزارة